

תקינות פוליטית ומוגבלות

רוביק רוזנטל *

הרצאה שניתנה בכנס הארצי השישי של האגף לטיפול באדם עם פיגור שכלי

של מי החיים האלה?

22.6.09

השפה מתווכת בינינו לבין העולם. בין המחשבות, הרגשות, הסודות, מה שקוראים "העולם הפנימי", לבין הזולת הפרטי והזולת הציבורי. במסילה הזו שחוצבת השפה מן הפנים אל החוץ מתרחשים אירועים רבים מגוונים. לפעמים מה שיוצא החוצה מתגלה כמכשיר הרס. לפעמים כמיהות ותחושות מוצאות מסילה ללב הזולת. לעיתים קרובות קורה ההיפך. העולם הפנימי השאר נסתר, והשפה אינה חושפת אותו, אינה מעבירה אותו לאחרים, אלא מסתירה אותו עוד יותר, ועל כך אמרו חכמינו, אחד בפה ואחד בלב.

בתוך המסלול הפתלתל הזה יש תחום מטרייה מעניין, שבו היחסים בין מה שאנחנו רוצים לומר לבין מה שאנחנו אומרים בפועל מורכב, וזהו תחום **הטאבו החברתי**. תחום טאבו הוא תחום בחיים האדם והחברה שאנחנו חשים בושה, אי נוחות או ייסורי מצפון כשאנחנו מדברים עליו. אנחנו מדברים כאן על תחום המין, צרכי הגוף, המוות, המחלה, הנכות, היחס לקבוצות אתניות זרות או דחויית ועוד.

בתחום הרחב הזה מתרחש מנגנון מטריד כאשר אנחנו מתרגמים את מחשבותינו לדיבורים. משיהו קופץ כנגד המילים שיוצאות מן הפה, ואולי עוד לפני שיצאו מן הפה, וצועק: "אסור!". המשיהו הזה יכול להיות במקרה של השר יצחק אהרונוביץ שאמר "ערבוב" מערכת ציבורית-תקשורתית שלמה שהתגייסה להזכיר לו שאסור לומר ערבוב. המערכת המשפטית כבר פסקה כמה פעמים שאסור להגיד "כושי" לאתיופאי, או "הומו" לכדורגלן אמסלם, ובית הדין של ההתאחדות הוריד נקודות ופגע בכיסה של בית"ר ירושלים על דברים אסורים שנאמרו.

לעיתים קרובות מי שצועק "אסור" הוא מוסד שהמילים האסורות פוגעות בניסיונו לשמור על כוחו ולעצב תדמית. לפעמים האוסר אינו מוסד מוגדר אלא **המוסכמות החברתיות** שאותן כבר הפנמנו, כלומר, ה"אסור" כבר מוטמע בתוכנו. רוב החברות שאנו מכירים מטילות איסורים כבדים על דיבור פומבי אודות ההתעלסות שחווינו אמש עם בת או בן הזוג שלנו. לא נהוג לדבר פומבי על החוויה שחווינו זה עתה עם יציאה מוצלחת בבית השימוש ותחושת ההקלה שנלווית אליה. מה שמשותף לכל המקרים האלה הוא שהפה אינו אומר מה שהלב רוצה לומר.

אז מה עושים? לעיתים קרובות אנחנו פשוט שותקים. אבל לשתיקה יש מחיר. ברגע שאיננו מדברים על משהו, לא רק שאיננו נעלם, הוא תופח בחושך והופך למפלצת, וכשהוא פורץ החוצה הוא מעוות או הרסני.

* לשונאי וסופר, מחבר "מילון הסלנג המקיף" וספרים רבים נוספים. בעל הטור "הזירה הלשונית" במעריב, חתן פרס סוקולוב לעיתונות

דרך נוספת היא לנדוד לשני מחוזות, מחוז הסטירה ומחוז הסלנג, והמרחק ביניהם אינו רב כל כך. בסטירה הכול מותר, או כמעט הכול, כי זה תפקידה, לשחרר את מה שאסור לומר במסגרת שנועדה לכך. הסטירה היא טקסט מסוגן ויזום, בסלנג קורה אותו הדבר בדרך ספונטנית. בין הסלנג לבין תחומי הטאבו יש מעין הסכם עודפים. שפה תת תקנית משמשת תחום תת תקני. מותר להגיד בסלנג "יא מפגר" כי בסלנג מותר להגיד הכול. אבל צריך לזכור שבתרבויות מפותחות דווקא המקפידות על תקינות לשונית, יש לסלנג תפקיד של משחרר לחצים של מותר ואסור.

ואולם, גם הסלנג וגם הסטירה הם תחומים מחתרתיים, לצרות שהם פועלים בגלוי. במרחב השפה התקין, המקובל ושאינו מזעזע את הרקמה החברתית יש דרכים אחרות לפתור את הבעיה, כלומר, לדבר על הטאבו ולהישאר בחיים, לדבר על הטאבו בלי לקרוא בשמו המפורש.

הדרך המקובלת בשפות השונות לצרכים האלה נקראת **לשון נקייה**, או יפומיזם. יפומיזם פירושו ביוונית: דיבור נאה. הלשון הנקייה היא שם גג לכל מה שנדבר עליו כאן. "לשון נקייה" היא ביטוי המצוי במשנה: "בן סורר ומורה מאימתי נעשה בן סורר ומורה? משיביא שתי שערות ועד שיקיף זקן התחתון ולא העליון, אלא שדיברו חכמים בלשון נקייה" (סנהדרין ח א). למי שלא הבין, הזקן התחתון הוא שער הערווה. לבית השימוש קוראים במשנה, בין היתר, בביטוי הנקי מאוד "בית הכבוד". למה בית הכבוד? "בית כסא של כבוד, וזה היה כבודו: מצאו נעול, יודע שיש שם אדם. פתוח, יודע שאין שם אדם" (תמיד א א). בלשון הנקייה עומדת ביסוד ההבחנה המצויה במקרא בין "כתיב" (מילת הטאבו) לקרי (המילה המותרת). בעת קריאת התנ"ך בבית הכנסת יש לקרוא, למשל, את הפועל שכ"ב לציון יחסי מין במקום השורש שג"ל בספר ישעיהו (י"ג, 16).

הלשון הנקייה קרויה גם **"לשון סגי נהור"** והיא כבר קרובה מאוד לעניין שלשמו התכנסנו. סגי נהור פירושו בארמית, "רואה די". לשון חכמים: "רבי יהודה אמר, בדורותיו היה צדיק, הא אילו היה בדורו של משה או בדורו של שמואל לא היה צדיק, בשוק סמיא צווחין לעוורא סגי נהור [בשוק העיוורים היו צועקים לחצי עיוור 'רואה די']" (בראשית רבה [וילנא] ל). הוראתו כאן שאנשים בדרגה נחותה משבחים את מי שנמצא בדרגה ביונית כאילו הוא בדרגה הגבוהה ביותר, כלומר, הכול יחסי. ההוראה המקובלת היום מצויה בלשון ימי הביניים. דוגמה נוספת לשיטה מצויה ביידיש, שם קוראים לגבר עקום רגליים וידיים ציליגר. פירושה המקורי של המילה הוא דווקא בחור חזק.

החכמים התלבטו גם בשאלת **"השקר הלבן"**, שהיא צורה משוכללת של לשון נקייה: במקום לדחוף את האמת בפרצוף, אומרים משהו שנשמע טוב, כולם יודעים שמדובר בשקר. אבל הוא לא מזיק, בוודאי מזיק פחות מן האמת. על כך נכתב בתלמוד הבבלי: "כיצד מרקדים לפני הכלה? בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא, ובית הלל אומרים: כלה נאה וחסודה. אמרו להן ב"ש לב"ה: הרי שהייתה חיגרת או סומא, אומרים לה, כלה נאה וחסודה? והתורה אמרה ... מדבר שקר תרחק! אמרו להם ב"ה לב"ש: לדבריכם, מי שלקח מקח רע מן השוק, ישבחנו בעיניו או יגנונו בעיניו? הווי אומר: ישבחנו בעיניו".

בכל הדוגמאות שהבאתי הלשון הנקייה משרתת את המערכת הבין אישית. תפקידה הוא לא להעליב את הזולת, לא לפגוע בו שלא לצורך. הנחת היסוד היא שאם נקרא לחיגר ולפיסח, לעיוור ולכלה מכוערת במילים המדויקות נפגע בהם שלא לצורך. ואולם, יש תחום שבו הלשון הנקייה משמשת לתפקיד שונה בתכלית. היא לא נועדה להגן על החלשים אלא דווקא על החזקים. היא אינה אמצעי של המוסכמה החברתית אלא אמצעי של הממסד. ללשון הנקייה הזו אנו נוהגים לקרוא **"מכבסת שפה"**, ולא במקרה גם כאן מדובר בניקיון, אבל שזהו ניקיון המסתיר לעיתים זוהמה גדולה.

רעיון מכבסת השפה הופיע תחילה בהתייחסות לחברות טוטליטריות. הוא קרוי מכבסת מפני שיש בו מהלך של היפוך משמעות: מה שאנו על פי טבעו שחור, נקרא לו לבן. מה שהוא על פי טבעו שעבוד, נקרא לו חירות. מה שהוא על פי טבעו מלחמה, נקרא לו שלום, ולא במקרה כל אלה מזכירים לנו את "האח הגדול" של אורוול. יוצרי המהלך הזה הם מנהיגים מודעים ומתוככמים, המבינים משהו בפסיכולוגיה של ההמונים. הם יודעים שאם ייצרו את מהלך ההיפוך, יעבירו אותו בצינורות ההשפעה, המידע והתקשורת שלהם ויגבו אותו במשטר הפחדה המסר ייקלט. הם מעריכים עוד שהאדם זקוק לערכים חיוביים, ושלא יוכלו להצליח אם יציבו כנגד ציבור האזרחים סדרת ערכים הנחשבים שליליים כמו מלחמה, שעבוד ושקר.

ג'ורג' אורוול מכון את רעיון מכבסת השפה כנגד המשטר הקומוניסטי, ששימש דגם לספרו 1984,

והוא עושה זאת כקומוניסט מאוכזב. אבל האם מכבסת השפה רלוונטית גם למשטרים דמוקרטיים? התשובה היא שהיא רלוונטית להם עוד יותר מאשר למשטרים טוטאליטריים, דווקא מפני שהשימוש בה אינו בדרכי הפחדה אלא בצינורות של שכנוע לכאורה.

שפת המדינאים, למשל, היא שפה שהכיסוי רב בה על הגילוי, והיא נועדה לשרת את האינטרס של איש מדינה לנהל את ענייניו ללא התערבות והתנגדות ולשלט על המידע שהוא מעוניין להעביר. זוהי על כן שפה הבנויה על קלישאות רבות, על ניסוחים מוסכמים ועל ביטול כמעט מוחלט של המימד הדינאמי והבין-אישי של המדינאות. בשפת העסקים המקובלת יש נטייה לעקר ולהסוות את מכלול הפעילות האנושית הכרוכה בחיי הכלכלה לפעילות פיננסית ולעקרון הרווח. היא מעדיפה למשל את השימוש ב"דורשי עבודה" המקובל בסטטיסטיקה הרשמית על פני המונח העממי-חברתי "מובטל" או "מחוסר עבודה" המתאר את מצבו של "מבקש העבודה".

בכמה תחומים הדילמה קשה במיוחד, והקשים ביותר הם התחום המדיני והתחום הצבאי, שבמקרה הישראלי שלובים זה בזה. ניתן לומר שעד מלחמת יום הכיפורים הצליח השלטון לשלוט בשפה בצמתים החשובים של ההיסטוריה הישראלית על בסיס של הסכמה לאומית ואמון אותנטי בחוכמתם ובאמת הפנימית של המנהיגים. "כור ההיתוך" למשל נתפס כאידיאולוגיה שלטת ראויה ולא כמהלך טוטאליטארי, לשוני ולאומי, כפי שיש התופסים אותו היום. הטרמינולוגיה הדתית שהולבשה על מבצע סיני, שלא היה אלא מלחמת יזומה בין ישראל ושתי מעצמות, לא התקבלה בביקורת או בהתנגדות.

מאז מלחמת לבנון היחס למכבסת השפה הביטחונית מדינית דו ערכי. יש כלפיו חשד ולפעמים מחאה, ומצד שני קבלה, בעיקר כאשר הציבור מעוניין שיכבסו עבורו את המציאות. ויכוח על מכבסת השפה התחולל סביב שמה של מלחמת לבנון הראשונה, כאשר השם המכובס "מלחמת שלום הגליל" לא התקבל. במלחמת לבנון השנייה כבר היה "מלחמת לבנון" הצירוף המועדף. באינתיפאדה השנייה יצר צה"ל באופן מודע שפה מיוחדת שנועדה להציג בדרך מסוימת את הדרך בה פועל הצבא כנגד הפעילות הפלסטינית. אז נוצר מילון חדש של מונחים שבאמצעותם מתואר העימות. המילון התעצב מכיוונים שונים אך שני השותפים העיקריים שלו היו צמרת צה"ל והתקשורת, באגף המדווח ומפרש את האירועים הביטחוניים והפוליטיים. צמרת צה"ל אחראית למרבית המילון, ובעיקר לחלקו העוסק בפרטי המלחמה ובאסטרטגיה שלה.

רוב שמות הפעולה החדשים הם בבנין פיעל, שהוא מטבעו בניין המעצים את הפעולה. חלקם מתארים פעולות אופייניות למהלכי הצבא, כגון "חישוף": הסרת כל אובייקט לאורך הדרך המאפשר מסתור למחבלים או למטענים, בעקבות הביטוי האנגלי clearing. "שיטוח" הוא מהלך דומה אך רחב יותר וכולל הורדת מבנים. השימוש ב"מבנים" במקום בתים, או ב"ציר" במקום דרך מחזק את האופי האינסטרומנטלי של תיאור הפעולות. זכור הוויכוח האם יש לומר "חיסול" או "סיכול ממוקד", כאשר כאן נבחר סיכול ממוקד כמכבסת שפה גלויה. אחרי זמן מה חזרו הצבא והתקשורת ל"חיסול".

מן הצד השני היה מאבק גלוי במכבסת שפה מכיוון אחר של המפה הציבורית-פוליטית בתקופת ההתנתקות. השם הזה נבחר בקפידה כדי להציג את המניע למהלך, להתנתק מהאוכלוסייה הפלסטינית. המושא או הקורבן של המהלך היו מתנחלי גוש קטיף, המשתמשים באופן מופגן במילה "גירוש" וסופרים את הזמן מאז על פי "הגירוש".

תופעת שפה אחרת באותה תקופה היא השפה המדעית-ניהולית מאפיינת את דור המפקדים החדש, וככל שעולים בסולם הפיקוד התופעה בולטת ביותר. היא פרי מהלך ארוך של חדירת מדעי ההתנהגות לצה"ל ומדיניות של שליחת מפקדים גבוהים ללימודים. דוברים צבאיים בולטים כמו עמוס מלכא, עמוס גלעד ובמידה רבה משה יעלון שונים שינוי בולט מדורות מפקדים שכמעט לא פיתח רטוריקה ודרך הצגת טיעונים מסודרת. מפקדים בכירים לשעבר כמו אריאל שרון, רפאל איתן, יצחק רבין ועזר ויצמן היו לעתים בעלי סגנון אישי מובהק, אבל דיברו בשפה ישראלית בגובה חדר האוכל הצה"לי, מלווה בצ'פחות מילוליות ופה ושם בדימוי מפתיע. הם לא הרגישו צורך להסביר את עצמם או לעטוף את הפעילות הצבאית בעטיפה כלשהי, ובזו למלים גבוהות.

הביטוי "צריבה תודעתית" האהוב על משה יעלון, למשל, מתייחס למלחמה כאל מעין מעבדה פסיכולוגית שבה פועלים זה כנגד זה תודעות וקוגניציות והן המניעות את הפעולה, מחשבה שאינה בהכרח מופרכת. השימוש ב"צריבה", מושפע כאן משפת המחשבים שבה צריבה היא העתקת קבצים ואותות דיגיטליים לתקליטור. מלות "המלחמה המדעית" יצאו מכל מחבוא אפשרי. "הכלה", שפירושה עצירת כוחות האויב, עיכובם או ביתורם, הגורמים לו לרכז את מאמציו בחזית מסוימת, ובאנגלית containment, נשמעה למרות שרוב הציבור לא הבין את משמעותה, אך היא השתלבה באפקט הרציונאלי שניסו לשוות

לה. קבוצת מלים המסתיימות ב"ות" העניקו למלחמה את המימד המופשט המתבקש. "עוצמתיות" (לעומת "נשבור להם את העצמות", מדדו ועד רבין), "מידתיות", דהיינו, פעילות הבנויה על איזונים מתמידים נלקחה מלשון עולם המשפט; "עצימות" שנלקחה מאבק המילונים במשמעות אינטנסיביות. "מוכנות" הייתה מלה פופולארית בתקופה של טרום מלחמת בוש-סדאם, כאשר איש לא ידע מה ילד יום, ובאותה תקופה אך הבטיח אחד מראשי פיקוד העורף "הגנה דו שכבתית" לתושבי הערים במקרה של מתקפת טילים: פטריט למטה, חץ למעלה.

הדיון הפוליטי-בטחוני מלא גם הוא ביטויים עמומים הנשמעים מנומקים ומורכבים, אך מסתירים את הפחד של הפוליטיקאי הישראלי מכל הכרעה אחרי שבר אוסלו. הסכם שלום ואפילו הסכם כלשהו מרתיעים את הפוליטיקאי הישראלי, ובחלל המדיני מסתובבות מלים כמו "הבנות", "טיוטה", "מסגרת", "אופק מדיני".

*

לצד מכבסת השפה אנו נוהגים להשתמש באותו עניין לכאורה במונח **"תקינות פוליטית"** (political correctness). השימוש בו מעורר תהייה. בניגוד למכבסת השפה, שהמניע שלה הוא ממסדים וכוחות פוליטיים, התחומים בהם אנו עוסקים כאן אינם מטעם הכוחות הפוליטיים אלא מכוונים לעיתים נגדם דווקא. המונח הזה מקורו היסטורי. הוא ככל הנראה בתרגום מילולי מסינית, מתוך "הספר האדום הקטן" של מאו טסה טונג. בארצות הברית הוא נכנס כסלע מחלוקת פוליטי, והחל ככינוי אירוני בפי חוגים שהתנגדו לדרכי ההתנהגות של ארגונים ליברליים בארה"ב. בדרך זו ביקשו להצביע בצורה אירונית על חוסר הסובלנות של ארגונים אלה.

התקינות הפוליטית התמקדה בראשיתה בעיקר בשני תחומים: מעמד האישה ומעמדן של קבוצות אתניות. בשני המקרים עמדה בבסיסה טענה הנובעת משיח הזכויות האופייני לליברליזם המערבי. בשיח זה הודגש שיש קבוצות באוכלוסייה שאמנם זכות לשוויון זכויות אזרחי וחוקתי, אבל יש כלפיהן אפליה נסתרת וגלויה בכל ששדרות החברה והתרבות. בתעסוקה, ביכולת להשתלב במערכות השלטון ולזכות בתפקידי הנהגה וניהול, ביחס היומיומי כלפי בני קבוצות אלה, ולכל אלה יש ביטוי גם בשפה. אחד מן הצעדים הראשונים של **"תיקון פוליטי"** בלשון היה השימוש במלה gender במקום במילה sex לצורך ההבחנה בין המינים, גם מחוץ לענייני דקדוק. גם בעברית חיפשו אחר מונח ניטרלי לג'נדר, וכך נוצרה והתקבלה המילה מגדר. מונח זה שימש תחילה סוציולוגים בתקשורת הפנים-אקדמית, ועבר במשך הזמן לשיח הציבורי הכללי.

במקרה המגדרי יש לתקינות הפוליטית בעברית היבט מיוחד. העברית, כמו שפות שמיות אחרות, נגועה בסקסיזם פרדיגמטי. בכל עניין יש חלוקה לזכר ולנקבה, שכבר הוא מעורר בעיות רבות, וברירת המחדל היא תמיד הזכר. וכך עולות על השולחן שאלות רבות של ניסוח, כמו למשל "גולדה מאיר ראש הממשלה". כשעלתה אנג'לה מרקל לשלטון בגרמניה, אישה ראשונה בתפקיד קנצלר, הומצאה בה מילה חדשה: Kanzlerin.

התחום האתני מעסיק מאוד את האמריקנים, בחברת מהגרים שבה קבוצות שונות ממקורות שונים הרוצים לשמר את תרבותן וזהותן הנפרדים. כאן הגורם המניע אינו רק שיח הזכויות אלא גם שיח הזהויות,

שהוא חלק מהתפיסה הרב תרבותית. ארצות הברית נעה בין גזענות כבושה ואיבה בין הקבוצות השונות, הבאה לידי ביטוי בסלנג אתני נרחב, לבין התפיסה המוצהרת שיש לכבד כל קבוצה על השונות שלה. כך נוצרו הביטויים המוכרים היום לכל: אפרו-אמריקנים, אמריקנים-ילידים ועוד. סטפן תרנסטרומ, פרופסור מכובד ועטור פרסים מאוניברסיטת הרווארד, כמעט איבד את משרתו לאחר שבסתיו שנת 1987 השתמש בשיעוריו במלה "אינדיאנים", שנחשבה ללא תקינה מבחינה פוליטית. סטודנטים ליוו אותו בשבילי הקמפוס בצעקות כמו "גזען!" ו"פשיסט!".

בחברה הישראלית התפתח מילון גזעני עשיר, שהוגדר בדרך כלל כסלנג ולכן לא נתפס כמשהו שיש עניין להילחם נגדו. במשך דורות התעמתו ביניהם הווסוויסטים והיקה פוץ, שהתאגדו כנגד הפרנק פארח ומאוחר יותר המרוקו-סכין והעיראקי פיג'מה. כלפי הערבים היו מקובלים בעבר הערבוש והערבר, ומאוחר יותר האחמד והמוחמד. גל התקינות הפוליטית בעולם השפיע על המתרחש בחברה הישראלית והשימוש הגלוי במונחים אלה פחת. זאת גם אחר כמה מבחנים משפטיים, וכך הורשע נהג שהשתמש במילה "כושי" כלפי אתיופי. על הצ'חצ'חים של טופז, ולאחרונה של "בכיר במחנה ציפי לבני" כבר נשפכו נהרות דיו. הביטוי האתני היחיד המותר בשימוש ולא נתקל בחומות התקינות הפוליטית הוא אשכנזי ונרדפותיו: צהוב, ורוד, פרידמן ועוד. גם השימוש בלאומיות המקורית של העולים נחשב בלתי תקין, ומילים כמו "גרזינים", "מרוקאים" ו"רומנים" במקום "עולי גרזיה" (או גיאורגיה) וכדומה זוכה לביקורת, אך לא למתקפה רבתי כמו בשימוש הציבורי בביטויי הסלנג האתניים.

לצד התחום המיני והאתני מרבה התקינות הפוליטית לעסוק בקבוצות של החלשים בגופם ובנפשם, ביכולתם להגן על עצמם וכדומה. הדבר כך ביחס לאוכלוסיית הקשישים. גם בתחום זה חלו שינויים בולטים בשימוש במונחים המסורתיים. המילה "זקן" הפכה בלתי תקינה בשיח הציבורי הרשמי, ובמקומה מקובל להשתמש בחלופות דוגמת "אזרח ותיק" (תרגום שאילה מן האנגלית, senior citizen) או "מבוגר". בית זקנים או מושב זקנים, מונחים שהיו מקובלים בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, יצאו מהמודה, ומקובל להשתמש בימינו בצירופים "בית אבות" ו"בית הורים", והביטוי הנקי והמכובס מכולם, "דיור מוגן".

לתקינות הפוליטית קמו מבקרים ומתנגדים מכמה כיוונים.

מעודדת מגמות טוטליטריות בשם הליברליזם. טוענים ששינוי השפה עלול אפילו לגרום נזק מפני שהוא אינו מאפשר לראות את המציאות כהווייתה. במקום שהשפה תחשוף את המציאות ותאפשר להתמודד אתה, היא עוטפת אותה בצמר גפן לשוני, ומאפשרת לנו להתחמק מהבעיות האמיתיות. הטענה היא כי חסידי התקינות הפוליטית מרוכזים מדי בשינוי הלשון במקום לשנות במישרין את המציאות החברתית עצמה. על פי ההשקפה הזו המציאות חזקה מן הלשון, ועל ללשון לנסות ולהתיימר לעצב אותה.

היכן האמת? כרגיל, באמצע. התקינות הפוליטית אכן הפכה כוח פוליטי, שלא בטובתה, וגרמה לעיוות השיח ולשיפוט לא הוגן במקרים רבים. גורמים פוליטיים שונים, בעיקר בארצות הברית וכן באירופה, השתמשו בה בדרך המנוגדת לערכי הליברליזם והסובלנות העומדים בבסיסה. מצד שני, אי אפשר לטעון באופן רציני שלשפה אין השפעה על עיצוב ערכי החברה. הרי כל אידיאולוגיה חדשה וכל משטר חדש ממהרים תחילה אל אזורי הלשון ומנסים לעצב אותם מחדש. בחברה דמוקרטית, שבה המסרים עוברים

בדרך מורכבת יותר, יש לשפה השפעה על עיצוב הערכים של ילדים קטנים כמו של הציבור כולו באמצעות התקשורת והאמנות.

תחום האנשים המוגבלים מציג את המצב הזה בדרך מיוחדת שתוצג להלן.

*

מהו אם כן ההבדל בין מכבסת השפה לתקינות הפוליטית? מכבסת השפה, כאמור, משרתת אינטרסים של קבוצת כוח החוברת לאמצעי התקשורת. תקינות פוליטית היא כלי של החברה האזרחית להגן על הקבוצות החלשות בתוכה, כלומר, היא מתמודדת כנגד קבוצות הכוח ההגמוניות. הלשון הנקייה בכלל מדברת על מצבים ספציפיים ביחסי אנוש. התקינות הפוליטית עוסקת בקבוצות. הקבוצות שאנו עוסקים בהם כאן משותפות בכך שחולשת חבריהם נחשבת מכת גורל. אנו משווים אותם לדגם האדם האידיאלי, הבריא, שכל חושיו פועלים, שכל איבריו מתפקדים, שמוחו קולט ומבין ושהוא נראה כלפי חוץ כאחד האדם. לבני הקבוצה הזו חסר משהו. החוסר הזה הוא אובייקטיבי. הם אינם יכולים לעשות דברים כדרך שנוהג אדם נורמאלי. הם יכולים לעשות פחות. על כך הם זוכים במקרה הטוב לרחמים וחמלה, ובמקרה הגרוע לבוז ולנידוי.

כאן נכנסת לפעולה התקינות הפוליטית. היא מזהה בשפה יסודות המבטאים יחס שלילי לקבוצות אלה, ומפעילה מגננוני שינוי. השינוי, על פי התפיסה התקינות הפוליטית, הוא שינוי לשוני שאמור להביא בכניפיו שינוי בהתייחסות. היסודות השליליים יכולים להיות מכמה סוגים:

יסודות של פגיעה ועלבון. בכינוי שניתן לקבוצה יש כדי לגרום לה לתחושה של נחיתות ודחייה.
יסודות של אפליה. בכינוי שניתן לקבוצה יש בסיס לראות בה קבוצה נחותה בעיני האזרחים וגם בעיני מוסדות המדינה והציבור.

יסודות של קטגוריזציה. הכינוי מציג את בני הקבוצה כקבוצה נבדלת משאר בני האדם, ולא כבני אדם שווים שנבראו בצלם.

הקבוצה הראשונה שקשורה לענייננו היא הפגועים בגופם. לאנשים אלה מספקת העברית כבר בתנ"ך שמות ברורים, ישירים – אילם, חירש, עיוור, פיסח. הם מוצגים כאנשים בשולי החברה, הזקוקים לחמלה ולתמיכה, אבל הגורל, או במקרה זה אלוהים הכה בהם וגרם לאסונם. כל אלה מתמקדים במילה "נכה". נכה נגזר מן השורש נכ"ה, השורש של מילים כמו מכה, הפועל להכות, ונכה הוא מי שחטף מכה קשה. ליהונתן היה ילד נכה רגלים. בתהילים כתוב "נאספו עלי נכים" ועל זה כותב רש"י: בעלי מומין, כמו פרעה נכה (מלכים ב' כג) והיו מלעיגים עלי.

האם "נכה" היא מילה העומדת בכללי התקינות הפוליטית? היא עצמה אינה מכילה יסוד משמעות של נחיתות, אם כי ההקשרים במקרא ובתלמוד מציגים את הנכה כנחות. ואולם, היא מילה מקטלגת. באנגלית חל מעבר על פי התקינות הפוליטית מ-handicapped או disabled-cripple ל-disabled. יש טענה ש-handicapped פירושו קבצן המחזיק כובע כדי לקבל נדבה, אך זו ככל הנראה אטימולוגיה עממית, והמילה

המקורית קשורה במירוצי סוסים. cripple התגלגלה מ-creep, לזחול, ומצביעה על נכות קשה במיוחד לפני היות כיסאות הגלגלים וההליכונים. בכל מקרה, שתי המילים נתפסו פוגעניות ויש מגמה להחליף אותם.

האם disable פוגעני פחות, מקטלג פחות? הוא לפחות יוצר תחושה כזו בכך שהוא מתייחס לנתונים אובייקטיביים לכאורה. עדיין הוא מכיל כמובן את יסוד השלילה: חסרות לאותו אדם יכולות שיש לאחרים. בעברית, לעומת זאת, המילה "נכה" לא רק שלא הומרה ועברה איכשהו את ביקורת התקינות הפוליטית, היא התבססה כמילה מוסדית ואפילו כמקור כוח. נציג ארגון נכי צה"ל יושב בכנסת, והמאבק לנגישות לנכים נעשה בריש גלי. בין היתר תרמה לכך העובדה שהמילה נכה מוברגת במערכת המוסדית, בחקיקה, בחוקי עזר ועוד, וגם אם מישהו מתקשה לעכל אותה, הוא נאלץ להתיידיד אתה.

הבעיה אינה פשוטה כל כך עם בעלי המומים. לפני זמן מה נערכה שיחת רדיו עם אדם עיוור וחשתי בהיסוס ובמבוכה של המראיין לפני ששאל את המראיין אם הוא עיוור. עיוור היא מילת טאבו. רואינתי פעם על ידי נערה בתוכנית מיוחדת ברשת א'. היא שאלה משהו והצעתי לה לקרוא דבר מה שכתבתי אמרה, כן, יקראו לי את זה, כי אני "לא רואה".

הניסיונות לדבר על "כבד ראייה" או "כבד שמיעה" במקרה העיוורון או החירשות אינם צולחים, כי כבד ראייה נתפס כאדם הרואה מעט או אפילו בעל משקפיים עבים, וכבד שמיעה הוא כל מי שהולך עם מכשיר שמיעה. ניסיון מעניין אחר הוא לאמץ את ההצלחה של "נכים" ולהשתמש במונח "נכי חושים", אך הוא בשימוש בעיקר, אם בכלל, בקהילייה המקצועית.

לעומת הנכים פיזית לא שפר גורלם הלשוני של בעלי המוגבלות הנפשית או השכלית. הסיבה לכך היא שהסטיגמה על הקבוצה הזו עמוקה וקמאית הרבה יותר. אדם שאינו יכול ללכת, אך מדבר אתנו מכיסא הגלגלים שלנו על סודות היקום, או משמש נשיא ארצות הברית, נפשו שלמה ושכלו צלול, הוא בעינינו אדם שלם. אדם העומד לפנינו שלם בגופו, ולעיתים מזמנות אפילו בעל חזות נורמלית ואפילו נאה, אבל מתברר לנו ששכלו משובש, נפשו מעוותת וחולה או הוא אינו מסוגל ליצור קשר עם סביבתו הוא אדם חסר. הוא לא סתם "נכה", הוא מאיים על ישותנו כבני אדם. אנחנו יכולים לתאר לעצמנו איך מאבד אדם את יכולת ההליכה או את רגליו, אבל הנכה נפשית או שכלית חי בתוך סוד אפל.

אנחנו מבחינים כאן בכמה קבוצות. **האחת היא המוגבלים ביכולתם השכלית.** המגבלה השכלית מזהה את הקבוצה הזו באופן כמעט טבעי עם אחת מתכונות האנוש המבוזות ביותר, הטיפשות. הגבול בין אדם נכה שכלית לבין טיפש הוא דק וקשה לשרטט אותו, אבל נאמר לצורך הדיון שטיפש הוא אדם שיש לו יכולות שכליות סבירות אבל הוא אינו משתמש בהם. לעומתו הנכה או המוגבל שכלית חסר מלכתחילה את היסודות האלה. אני לא בטוח שההבחנה הזו עומדת במבחן, אבל היא יוצרת את המילכוד הלשוני. המוגבל שכלית אינו על פי התגובה הראשונית שלנו אדם פגוע הראוי בחמלה ובשוויון ערך אלא טיפש מסוג קיצוני כלשהו הראוי בזלזול, ובוודאי אי אפשר לעשות אותו עסקים.

האבחנות האלה מחזירות אותנו לעניין **הסלנג**. יוצרי הסלנג זיהו בדרכם את הקשר בין מוגבלות שכלית מולדת לבין טיפשות, ומאז היות הסלנג הוא שואב את המונחים שלו מהאבחנות הפסיכולוגיות של

לוקים בשכלם. מונחים אלה נוסחו בגרמנית והתגלגלו לשיח העברי בדרך הגרמנית. מורון (moron) הוא מי שסובל ממנת משכל בין 50 ל-70, ודביל הוא בעל מנת משכל מ-70 עד 90. אידיוט הוא בעל מנת משכל מ-25 ומטה. כל אלה הפכו לביטויים שגורים לטיפש. moron לא נקלטה בעברית. דווקא המילה אידיוט, המתייחסת לבעל פיגור שכלי עמוק כל כך שאי אפשר לראות אותו כלל בחברת בני אדם, היא המילה הנפוצה ביותר. הסיבה לכך היא שהמילה דומה למילה התלמודית הדיוט, שפירושו בתלמוד אדם פשוט. גם הדיוט העברי וגם אידיוט הגרמני התגלגלו מיוונית שם פירוש המילה הוא אדם ללא כשרונות מיוחדים.

הנדידה הזו מהמינוח הפסיכולוגי מדעי אל הסלנג מודגמת גם במילים נוספות כמו דֶגְנֶרְט, דֶפֶקְט, דֶפֶקְטִיבִי, פֶסֶיך, פֶסֶיכִי. גם המיון הצבאי על פי יכולות שכליות ופסיכולוגיות עשה את שלו. דפ"ר, דרגה פסיכוטכנית ראשונית, הוא מונח נייטרלי המתייחס לכל סוגי הדירוג הפסיכוטכני בצבא, אבל הפך שם נרדף לטיפש. קֶבֶא, ראשי תיבות: קבוצת איכות, וכן קבאיסט יוחסו דווקא למי שנכשל וזכה לקבוצת איכות נמוכה.

הדוגמה המרכזית בעניין זה היא **המילה "מפגר"**. היא נועדה להציג את האדם בעל היכולת השכלית המוגבלת על דרך ההשוואה. כלומר, הוא אינו לומד או מבין דברים בקצב המקובל. המילה הושפעה מאנגלית (retarded) והגרמנית (behindert), במשמעות מי שמתקדם לאט, כלומר, מפגר. במקרה הגרמני משמשת המילה behindert שפירושה מי שמשתרך מאחור גם לנכים פיזית וגם לפגועים שכלית. "מפגר" הפכה בשפות השונות וגם בעברית שם מטרייה לבעלי המוגבלות השכלית. הסלנג, כידוע, זיהה אותה, ו"מפגר" הפך להיות מילת גנאי נפוצה. מפגר הוא גם טיפש, גם נחות, גם סתם אחד שרוצים לבוז לו. היא גם נפוצה בשיח היומיומי ודווקא נשחקה ואיבדה את המשמעות הדרמטית שלה. אתמול ראינו סדרה "מפגרת" בטלוויזיה, ומחר אנחנו מוזמנים לאיזו מסיבה "מפגרת". כך קרה גם ל"פיגור", כמו בשיח הבא באינטרנט: "מה זה האתר המשעמם הזה אין בו כלום ... איזה פיגור". גם הסטירה אוהבת מפגרים, כמו במערכון של אסי וגורי "למי קראת מפגר", שהפך למטבע לשון בפני עצמו.

מה שקרה למילה מפגר הוא מה שאני קורא לצורך הדיון **עקרון החטוטרת**. המילה באה לשרת עניין כלשהו, במקרה זו מוגבלות שכלית. היא החזיקה מעמד זמן רב ולא נתפסה בלתי ראויה. ואולם, עם הזמן נדבק אליה כחטוטרת יחסה של החברה לאנשים המוגבלים שכלית, והמילה הפכה להיות מילה נגועה. מפגר הוא לא אדם החושב לאט, אלא טיפש גמור, אדם נחות שיש להתרחק ממנו. השאלה שבפניה נעמוד עוד מעט היא מה קורה לחטוטרת כאשר מחליפים את המילה, והאם החטוטרת אינה עוברת למילה החדשה ונדבקת גם אליה, ואפילו ממשיכה לגדול.

הקבוצה השלישית היא המוגבלים ביכולת הלימוד שלהם. אנשים אלה נחשבו חסרי יכולת שכלית, אבל ככל שהתקדם המחקר המודרני התברר שבעייתם אינה שכלית אלא התנהגותית, עצבית, או חברתית. כיוון שהתחום חדש יחסית הוא כבר הגיע לעולם עם לקחי התקינות הפוליטית. ובכל זאת הוא לא נמלט מהחטוטרת, וכן הפך "דיסלקט" תוך זמן קצר בין ילדים, לכינוי לטיפש.

שניים מן הביטויים המקובלים בעבר בתחום זה, שקדמו לגל הגואה של מחקרי הקשיים הלימודיים והתקינות הפוליטית היו "ילד קשה חינוך" ו"טעוני טיפוח". ילד קשה חינוך הוא ביטוי סטיגמטי המטיל את

האשמה על הילד ואינו מנסה למצוא את הסיבות למצבו. הביטוי הזה הוא דוגמה מובהקת לשפה המעצבת יחס שלילי וטוב שיצא מהאופנה.

חיים מורכבים יותר היו לביטוי "טעון טיפוח". הביטוי הזה נטבע בשנות החמישים על ידי המחנך אריה סימון, חתן פרס ישראל לחינוך, ביחס לילדי עולים, כגירסה עברית של הצירוף האנגלי culturally disadvantaged. עם השנים הוא הפך שק החבטות במחלוקת על יחס החברה הישראלית לעולים החדשים. יש בו לכאורה את כל עוולות השפה הישנה. הוא יוצר היררכיה ברורה בין מי שצריך לקדם אותו, ובמקרה זה תושבי הפריפריה, צאצאי עולי עדות המזרח, לבין היישוב הוותיק השבע והמטופח. הוא מרמז על פער תרבותי ומשרת את האידאולוגיה של כור ההיתוך. מובן שזו לא הייתה כוונת בעלי המונח, אך הוא והוגיו הועמדו בעטיו אל עמוד הקלון.

הקבוצה השלישית היא פגועי הנפש, חולי הנפש, תחום רחב והקשה מכולם. אם המוגבל שכלית נראה לנו טיפש, חולה הנפש מאיים עלינו כי הוא מכוון אל אפלת הנפש המצויה גם בנו. הוא אינו נכנס לפרדיגמות שלנו, ובדרך כלל הוא נתפס מסוכן. הביטוי המקובל בקהילה הפסיכיאטרית הוא "חולי נפש" ו"מחלת נפש". לכאורה הוא אינו עומד בכללי התקינות הפוליטית, אבל הפולמוס עליו היה מקצועי ופילוסופי והוא לא תם. המתנגדים ל"מחלת נפש" ו"חולה נפש" באו מאסכולות האנטי פסיכיאטריה, הטוענות שהחולה אינו ניצב מעברו השני של המתרס הנורמאלי, אלא מדובר ברצף, ובעצם החולה לכאורה מגיב באופן קיצוני יותר במצבים שונים מן הנורמאלי. התפיסה הזו, שהיא חלק מן הפוסט מודרניזם, זכתה לתמיכה רבת השפעה של הפילוסוף הצרפתי פוקו.

הקהילה הפסיכיאטרית טוענת לעומת גישות אלה שדווקא הביטוי מחלת נפש הוא הנכון, הטוב ואף ההומניסטי ביותר כלפי הלוקים בנפשם. בימי הביניים חולי נפש נחשבו אנשים נכנס בהם דיבוק, רחוקים מאלוהים ונחשבו לאנשים שהכנסייה לא יכלה לטפל בהם. דווקא בעולם המוסלמי הקדימו את אירופה בעניין זה ובמאה ה-17 כבר אפשר למצוא בתי חולים לחולי נפש בבגדד ובמקומות אחרים. הגדרת התופעות האלה כמחלה, שחלוציה היו פרויד וכמה מעמיתיו, אפשרה לטפל בהם כראוי. הפסיכיאטריה מציגה גם מונחי ביניים הקרויים הפרעות אישיות או התנהגות, או באנגלית disorder.

שפת הדיבור, יש לומר, מתפקדת גם כאן כסוכן הסטיגמה. למשוגע קרה מה שקרה למפגר, והיא

הפכה מילת מטרייה להתנהגות חריגה, ואפילו לרעיון לא מוצלח שעליו נאמר "מה אתה, משוגע?" "מטורף" הפך שם נרדף לאדם נרגש ומתלהב כמו "מטורף אחריה". המונח המודרני "הפרעה" יצר את שם התואר מופרע, וגם הוא נקלט בסלנג כמונח סטיגמטי. "משוגע" אינו מונח מקצועי ובוודאי אינו תקין פוליטית, אבל בבתי החולים לחולי נפש נוהגים דווקא החולים לקרוא זה לזה "משוגע", וזאת זמן קצר לאחר שנקלטו במוסד. תופעה דומה אפשר למצוא בקבוצות שונות הזוכות לכינוי הנחשב פוגע כאשר הוא בא מבחוץ, אך תג זהות המקובל, מעט אירוני, כשמדובר בקבוצה בתוך עצמה, כמו "דוס" בין הדתיים הלאומיים ו"הומו" בקהילה ההומוסלבית. כך אפשר לשמוע את המילה מפגר גם בשיח הפנימי של האוכלוסייה שבה מדובר.

הקבוצה הרביעית בדיון היא אנשים המוגבלים ביכולת הקשר שלהם עם הסביבה. גם כאן המודעות מאוחרת יחסית ולכן לכאורה לא צמחה להם חטוּרַת. ואולם הסלנג, ולא הישראלי בלבד, הפך את הזיהוי המדעי גם הוא לתכונה כללית, ובהחלט לא מחמיאה: אוטיסט, אדם שאינו מתקשר עם הסביבה.

==

איך מתמודדת התקינות הפוליטית עם המילים שזכו לחטוּרַת? בעניין זה יש לראות מה מתרחש במולדת התקינות הפוליטית, ארצות הברית, וממנה לשוב למחוזות העברית. במדינה זו, למשל, הפכה המילה retarded אסורה בתכלית, ובמקומה משתמשים, וגם זאת בזהירות רבה, במונח "The R word". את הפתרונות הלשוניים שהתקבלו אפשר להציג בכמה ערוצים.

ערוץ ההעצמה. בערוץ הזה מוצג האדם בעל הליקוי לא כאדם חלש וחסר ישע, אלא כאדם בעל כוחות מיוחדים ומשימות מיוחדות הנובעות מהליקוי או המום שלו. תפיסת ההעצמה איננה המצאה לשונית אלא היא עומדת בבסיס הבניית הזהות העצמית של הנכים והמוגבלים. באחת משיחות הרדיו עם הבחורה הלא רואה שהזכרתי קודם היא ביקשה ממני להתייחס לסטיגמה שיש על העיוורים בלשון, בביטויים כמו "אמונה עיוורת", עיוורון כמטאפורה לחוסר הבנה ופיענוח המציאות ועוד. הרי זה לא כך, אמרה לי, העיוורון דווקא מחזק את חוש ההתמצאות וחדות ההבנה שלנו בעולם. עניתי לה שהיא צודקת, אבל את השפה מעצבים אנשים רואים, ואדם רואה אינו מסוגל לדמיין לעצמו חיים בלי ראייה. היא נתפסת כאסון הנורא ביותר. איציק אוחנונה, שחקן חירש עיוור אילם מביא במופע של להקת "קול ודממה", טקסט רב עוצמה הטוען במפגיע שהוא חי ומממש עוצמות גדולות יותר מהאדם הבריא.

הדרך המוכרת ביותר לאמץ את הגישה הזו בשפה היא **challenged**, מי שעומד בפני אתגר, ובמילה עברית אחת, מאתגר. היא נטבעה ברוח התקינות הפוליטית האמריקנית ואפשר לראות אותה בשתי דרגות. האחת, מעין פסיבית המדגישה את הקשיים העומדים בפני האדם בו מדובר. השנייה אקטיבית: מי שעומד בפני אתגר ומתמודד אתו בהצלחה הוא אדם חזק יותר מאדם שגורלו שפר עליו ואינו סובל ממום כלשהו.

באנגלית נטבעו כאן צירופים שונים כגון בדרגות התקבלות שונות. הנכים פיזית נקראים physically challenged. הפגועים נפשית או שכלית נקראים mentally challenged, וביטוי זה התקבל פחות. כן נמצא רווחים פחות כמו color-challenged, (עיוור צבעים), גם שם המילה זכתה לבדיחות כמו electronically challenged, מי שאינו מסוגל להפעיל מחשב. intellectually challenged, טיפש. Maternally Challenged, ילד שיש לו בעיות עם אמא, horizontally challenged לשמן ועוד ועוד. רעיון ה"מאתגר" לא נקלט בעברית, ולהיפך, החטוּרַת נדבקה אליו במהירות. המילה נשמעה מאולצת, ודרך המחשבה לא התקבלה על דעת הישראלי החשדן ומקצר הפינות. היא גם מריחה יתר על המידה ממגבלות התקינות הפוליטית, מאחר שהיא מתעלמת באופן מופגן מדי מתחושת החסר והקושי שהיא לחם חוקו היומיומי של אדם מוגבל. נראה שבעניין זה לקחנו מהאמריקנים את הבדיחות וזרקנו את

הרצינות. כך אפשר היה למצוא את הביטוי "מאותר פנ"פ", פנים אל פנים, באתר דורבנות, מי איננו מסוגל לדבר עם חברו ישירות או בטלפון, אלא רק במחשב.

ערוץ המיוחדות. פתרונות לשוניים לא מעטים באנגלית ובעקבותיהם בעברית בחרו לפתור את

הדילמה הלשונית באמצעות דגש על השוני בין האדם המוגבל והאדם "הנורמאלי". על ידי כך אמורה להיפתר בעיית ההיררכיה. אדם שונה אינו אדם נחות. מערכת היחסים בין האדם המוגבל לאדם הנורמאלי אינה אנכית, מלמעלה למטה, אלא רוחבית, בין האדם לבין סביבתו. אחת המילים שנבחרו לשם כך היא שם התואר special, שיש בו אפילו העצמה מסוימת: אדם שהוא ספיישל הוא אדם מעניין יותר, ראוי יותר לתשומת לב, לא סתם בן אדם. באנגלית אפשר למצוא את הביטוי הנהוג בבריטניה special needs, ומכאן התקבל ה"מיוחד" בעברית בדרכים שונות: "חינוך מיוחד", "צרכים מיוחדים". מילה נוספת מובהקת יותר בקבוצה זו היא "החריג", "הטיפול בילד החריג". באנגלית אפשר למצוא גם את differently abled. החוקר ט. ארמסטרונג הציע לאחרונה מונח חדש: Neurodiversity, ובעברית "שונות עצבית".

דוגמה ייחודית בערוץ זה היא קהילת האוטיסטים. אלה זכו לתיוג של מיוחדות לפני שאובחנה

בעייתם. ההופעה המיוחדת של חלק גדול מהם והמסתורין שאפף את התנהגותם העניקו להם כינויים מיוחדים ואפילו מעצימים כמו "ילדי הפיות", "מלאכים" ועוד.

האם עקרון המיוחדות הסיר את החטטרת? ספק גדול. השימוש ב"חריג" רק העצים את הפער בין

הילד לבין סביבתו החברתית. החינוך המיוחד לא הפך לשבח, אלא הגדיר את מי שהולך ל"טיפול מיוחד"

כ"זה שיש לו בעיות". הניסיונות לקרוא לטיפול המיוחד בשמות חיוביים כמו "כיתה מקדמת", "כיתה

משלבת", "כיתה טיפולית" ואפילו "כיתה קטנה" הם נכונים, אבל הם אינם מנוף יעיל במיוחד לשינוי גורף של היחס לקבוצה, בוודאי לא בין הילדים.

ערוץ הלקות. הפתרונות מהסוג השלישי הם דרך ביניים. על פי התפיסה המנחה כאן את התהליך

הלשוני, אין המונחים יכולים או צריכים להעלים מכך שמדובר בבעיה, בקושי, במחסור. הוא קיים

אובייקטיבית, והוא קיים ביחס הסביבה. על כן המונחים שייבחרו צריכים להתייחס למחסור ולקושי אך בדרך

נקייה ועניינית, וללא היררכיה הגלומה במילה "מפגר", למשל. המילה המובילה בתחום באנגלית נקלחה

מתחום הנכות הפיזית ונשענת על הצלחתה של המילה לצלוח בשלום את התקינות הפוליטית: disable ו-,

disability. מכאן מונחים מובילים כמו intellectual disability ו-developmental disabilities, וכן

disability discourse, כהגדרה של הדיון והעיסוק הנרחב בנושא.

המילה שנבחרה בעברית היא "לקות" והפועל "ללקות". המילה הזו דווקא מבחינה בין הנכה לבין

המוגבל שכלית או לימודית. "לקה" הוא שורש תלמודי, מקבילה ל"נכה". אם "נכה" הוא מי שהוכה, "לקוי"

הוא מי שהלקו אותו. מקור השורש הוא באכדית, שם laku פירושו חלש. החיבור בין "לקה" לבין מוגבלות או

מום פיזי או נפשי מופיע בלשון חכמים. בפסיקתא רבתי נכתב: "ומניין שהיתה עקרה? שנאמר וירפא אלהים

את אבימלך ואת אשתו, ואין אדם מרפא אלא דבר שהוא לקוי". בתוספתא מסכת ברכות נכתב: "בן עזי"

אומר: כל שלקה בגופו מפני חכמתו, סימן יפה לו. חכמתו מפני גופו, סימן רע לו". גם המדרש מעמיד את הלקות הנפשית או השכלית בדרגה שלילית יותר מהלקות הפיזית.

לצד "לקות" החל גם שימוש הולך ומתרחב החל משנות השבעים ב"מגבלה" ובשלב מאוחר יותר, לאחר שמגבלה נחשבה לכאורה בלתי תקינה, ב"מוגבלות". "מוגבלות" שייכת לקבוצת מילים אופייניות לתחומי החינוך והרווחה שהן שמות פעולה של הבניינים פועל והופעל, כלומר, בניינים סבילים. בקבוצה זו אפשר למצוא את מצוינות, מסוגלות, מיומנות, מכוונות ועוד, ואי אפשר לתאר היום בלעדיהם את השיח החינוכי-חברתי.

שם תואר נוסף שניסה להיכנס לתחום הוא "מעוכב", או "ילד מעוכב התפתחות". אחת הבעיות של הביטוי היא התחרות שיש לו בתחום הפלילי-משטרתי ודיני האישות, מ"מעוכב יציאה" ל"מעוכבת גט".

"לקות" התגלתה כמילה מנצחת. אפשר להדביק אותה כמעט לכל עניין, ויש לה מרחב פעולה נרחב בשפה. וכך יש לנו לקות אינטלקטואלית, לקות שכלית, לקות לימודית ולקות קוגניטיבית. כוחה גם בגמישותה. בעל הלקות הוא "לקוי", ומכאן "לקוי למידה" שהחליפה את שיח המיוחדות ואת הטיפול והחינוך המיוחד. "לקה" סופחת אליה תחומים שונים, ולכן אפשר לומר על מישהו ש"לקה בשפעת" ו"לקה באירוע מוחי" וגם "לקה בנפשו".

חסרונה של "לקות" היא יתרונה: היא אינה מנסה לברוח ממה שהוליד את הסטיגמה, כלומר,

ההיעדר, הקושי והנחיתות המסוימת, אבל יוצרת לה מרחב לשוני המפחית את האפקט הסטיגמטי שלה. עם זאת, לפעמים ההצלחה גדולה מדי. אם כל חסר, קושי או תכונה מולדת היא "לקות", אז אולי היא לא נוראה כל כך ואינה זקוקה לטיפול הנדרש במצבים קיצוניים יותר. זה מה שקרה באנגלית בביטוי difficulty learning disabilities (ליקויי למידה קשים) שנבחרו לפיגור שכלי. הביטוי מצמצם את הבעיה ומכניס אותה בקטגוריה של לקויי הלמידה, וכל מי שעוסק בתחום יודע שזה אינו המצב.

ערוץ ההפרדה. דרך מקובלת מאוד היא השימוש במילת היחס **"עם"**, ההפרדה בין האדם

ומוגבלותו. דרך זו יוצרת צירוף שיש לו שני אגפים. אגף ימין: האדם, או הגדרה נייטרלית כלשהי שלו כמו "תלמיד", "ילד" וכדומה. אגף שמאל: הלקות, הקושי, המגבלה בערוצים השונים. "עם" האומרת שלאדם יש "רכוש" מסוים, אבל הוא אינו שונה בכך מ"גבר עם ביצים", למשל. היתרון של הערוץ הזה ברור: הוא פועל בדרך רוחבית ולא אנכית, אין בו היררכיה. האדם בו מדובר נשאר "אדם", שנברא בצלם, והגיע לעולם עם חבילה. לא נעים, אבל למי מאתנו אין חבילה?

צירופים מסוג זה כבר יש רבים, בעצם, כמעט בכל עניין. "תלמידים עם פיגור שכלי", "אדם עם לקות

אינטלקטואלית", "ילד או אדם עם תסמונת דאון", "ילד עם לקות ראייה", המפגרים הם "אנשים עם מוגבלויות שכליות". צורה נוספת בערוץ הזה היא השימוש "סובל מ..." כמו "ילד סובל מפיגור שכלי", אך היא נחשבת בלתי תקינה פוליטית כיוון שהיא הופכת את הלקות מחדש מתכונה או אפיון כלשהו של האדם למקור לסבל ונחיתות.

ערוץ המדע. דרך מעניינת לפתור את שאלת התקינות הפוליטית היא להשתמש במונחים מדעיים-מקצועיים לא רק בשיח הפנים-מקצועי אלא להפיץ אותו לציבור הרחב. הדוגמה הבולטת כאן היא תסמונת דאון. הביטוי "מונגולואידים" פירושו "אדם מונגולי". בעלי תסמונת דאון נקראו כך עקב פניהם המעוגלות ועיניהם המלוכסנות, ומכאן גם כינוי הקיצור מונגו שהפך לשם גנאי. "בעל תסמונת דאון" מכיל את ערוץ ההפרדה, ומעניק לתחום אובייקטיביות מדעית. מעניין לציין כאן שדאון עצמה קבע את התסמונת, אבל לא היו בידיו הכלים המדעיים להבין את מקורה. על פי שיטת האימוץ הפנימי נוהגים אנשים עם תסמונת דאון לומר בגאווה אירונית "אני התסמונת".

דרך דומה אפשר לראות בקבוצה האנשים או הילדים הלוקים בתקשורת. ככל שהתקדם המחקר התהווה מה שקרוי "הרצף האוטיסטי", וכבר בו היה פירוק של הסטיגמה האוטיסטית. הבידול שעשו החוקרים בקבוצה הקרויה "אספרגר" סייעה לשחרר את הקבוצה הזו מן הסטיגמה הכללית, ואפילו להציג את האספרגרים כ"אוטיסטים מוכשרים".

אחת הדרכים בערוץ המדע היא ראשי התיבות. התסמונת האוטיסטית למשל קרויה p.d.d. - pervasive developmental disabilities. הספרות המדעית שזורה בראשי תיבות. שיטת ראשי התיבות מוכיחה עצמה מאוד בארגונים השונים המטפלים בלקויות ובנכויות השונות. ראשי התיבות הופכים נוטריקון, מילה עצמאית, הנשמעת לעיתים חביבה ומזמינה. "מה נאה אילן זה" נאמר במקורות, והוא מתייחס אולי גם לאילן, ארגון ישראלי לילדים נפגעים. אלו"ט לילדים האוטיסטים הוא שם נקי המזכיר אלונטית מבושמת. ית"ד הם ילדי תסמונת דאון. אקי"ם מסתירה תחת ראשי התיבות את הפיגור השכלי.

שיטת ראשי התיבות לא תמיד עובדת. כשגילו בשנות השמונים של המאה הקודמת תסמונת חדשה קראו לה החוקרים acquired immune deficiency syndrome. לצורכי נוחות ואולי גם תקינות פוליטית נקבעו לה ראשי תיבות: aids, בעברית צחה איידס, וכל השאר היסטוריה. כדי להנמיך מעט את להבות הסטיגמה הוכנסו לשימוש ראשי תיבות חלופיים: hiv, ובעברית נכנס הביטוי המלא מאחוריה ראשי התיבות המקוריים: כשל חיסוני נרכש.

*

נניח כאן לוויכוח על מגבלות התקינות הפוליטית, ונקבל את ההנחה ששינוי לשוני במקרים מסוימים רצוי ואף משפיע. כאשר שינוי כזה מתבקש, השאלה היא איך הוא יכול להתממש. מה יגרום לביטוי חדש להתפשט ולהתקבל. אנחנו נדרשים כאן למונח אחר, והוא הסוכן, סוכן השפה. סוכן השפה הוא משהו שבזכות כוחו ומעמדו מצליח להעביר בשורות לשוניות לקהלים רחבים ולסייע להם להתקבל. סוכני השפה הידועים בתרבות שלנו ואחרות הם למשל בתי הספר והמחנכים, הצבא, התקשורת, הסופרים והמשוררים ועוד.

במקרה של מכבסת השפה בחברה דמוקרטית, סוכני השפה הם הממסדים הפוליטיים והביטחוניים, והתקשורת המשתפת אתם פעולה. במקרים של התקינות הפוליטית הזירה שונה. בנושא זה יש לעולם

האקדמי תפקיד חשוב כי הוא מעצב של מונחים ומושגים וצורות חשיבה. בתוך הדיון האקדמי מתנהל בדרך כלל דיון במונחים, ושינוי מונחים ומושגים הוא חלק מהמנגנון המניע שלה.

במקרים רבים התקינות הפוליטית החלה בדיונים אקדמיים שנבעו מבירור מחודש של סוגיות מסורתיות. כך, למשל, מה שקוראים הדיון המגדרי הוא כולו פנים אקדמי, אבל הוא השפיע על שורה של אירועים לשוניים מחוצה לו. במקרה שלנו מתקיים באקדמיה העוסקת בחינוך וברוחה דיון ער בסוגיות אלה, אבל היא זקוקה לסוכנים נוספים שיפיצו את בשורתה ויטמיעו אותה. התקשורת, כמו בכל עניין, ממלאת גם היא תפקיד, אבל כאן הסוכן המרכזי הוא השטח המקצועי, אנשי המקצוע העוסקים בתחום. הם אלה החשים באופן יומיומי בצורך לשינוי, והם אלה שמשתמשים במונחים בצורה האינטנסיבית ביותר.

בסוגיה שלנו, תחום הלקות השכלית, הנכות וכדומה, נדרשת לעיתים גם התערבות של מערכות החוק. אחת הסיבות לכך שהמילה "מפגר" אינה ניתנת להסרה היא שהיא משוקעת במנגנוני החוק, הזכויות החומריות, הדירוגים השונים ועוד. לפעמים קל יותר לשנות הרגל לשוני מאשר לעקור אותו מחוקים וממסמכים, ותופעה כזו מוכרת בארצות הברית. במקרה זה, השטח יכול להיות גורם דוחף ומניע.

*

ומהי השורה התחתונה? השורה התחתונה היא שהדרישה לשינוי לשוני בתחומי הלקות השכלית

והנפשית נולדה משני כיוונים. האחד הוא אידיאולוגי: שיח הזכויות, התפיסה השוויונית של החלש והנכה האופיינית למערב הליברלי במחצית השנייה של המאה העשרים. השנייה היא מקצועית-מדעית: הקבוצות האלה באוכלוסייה זכו לתשומת לב גדלה והולכת, מחקרים רבים יותר ויותר, תקציבים רבים, חקר המוח נתן כאן את תרומתו. השפה הישנה לא התאימה לעולם המחקרי-מקצועי החדש.

החטוטר, אם כן, החלה לרדת לא בזכות הלשון אלא בזכות המעשה המדעי המקצועי והתרבותי הרב שנעשה בתחום. אבל השפה יכולה וצריכה לבסס את התהליכים האלה ולהמשיך להפיץ אותם לקהלים רחבים יותר.